ANA QAYNAQ-ULU KÖK

(ÜSLUBİ PARALELLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ)

Salatın ƏHMƏDLİ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Giriş

Biz çox xoşbəxt xalqıq ki, dünyanın qaynar qazanı çalxalanıb daşdıqca, adam bir-birinə qarışdıqca, dünya malları talan edildikcə maddi dəyərlərimizi itirsək də, əlimizdən almaq istədiklərı milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruya bilmişik. Bu sahədə tarixçilərimizin, etnoqraflarımızın əməyi ilə yanaşı dilçilərimizin da zəhmətini dəyərləndirməliyik.

Dil o qədər mürəkkəb bir məsələdir ki, onun kökü, tarixi ilə bağlı mübahisəli, müba-hisəli olduğu qədər də ziddiyyətli problemlər ortaya çıxır ki, aşardığın aşılmaz problemlər qoruya bilmişik. Bu sahədə tarixçilərimizin, etnoqraflarımızın əməyi ilə yanaşı dilçilərimizin da zəhmətini dəyərləndirməliyik.

Dil o qədər mürəkkəb bir məsələdir ki, onun kökü, tarixi ilə bağlı mübahisəli, mübah

ANA QAYNAQ-ULU KÖK
(ÜSLUBİ PARALELLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ)

(Əvvəli 9-cu səhifədə)

Odur ki, tipoloji cəhətdən eyni quruluşlu dilləri müqayisəli-tarixi metod əsasında öyrənməklə sonra müqayisəni protodillər arasında apararaq ulu dili yaxınlaşmaq olar. XIX əsrin ikinci onilliyində Hind-Avropa dilçiliyində müqayisənin ciddi metodları tam daqiqləşdikdən sonra bu metod XX srin 20-30-cu illərində "geniş tətbiq edilməyə" başlayır. Ural ulu dilinin əsas xüsusiyyətləri aydınlaşır, elə həmin dövrdə "sanı-hami və dravid rekonstruksiyalarının əsası qoyulur; „ 20-30-cu illərdə tədricən müqayisəli Altay dilçiliyi formalaşır, bu son onilliklərdə isə kartvel dilçiliyində baləddci addım atılır".

Ayrı-ayrı dillərin öyrənilməsi, qohum dillər arasında müqayisələr aparılması, aparılan təhlil və tədqiqatlar nəticəsində bir-birinə qohum olmayan müxtəlif sistemli, tipoloji cəhətdən fərqli dil ailələri arasında yaxınlığın üze çıxması, bu sahədə araşdırmaların aparılması, bunun üçün "morfemlərin identifikasiyası metodundan" istifadə edilməsi, "sözlərin, sözdüzəldiçilik vasitələrinin, leksik-qrammatik elementlərinin uyğunluğunun əsas götürülməsi" qeyd edilir və tədqiqatçı bildirir ki, bu metodla aparılan tədqiqatlar, müqayisələr göstərir ki, yaxın dövrlərdə tədrid olunmuş dillərdə morfem uyğunluğu çoxdur, qohum dillər uzaq keçmişdə tədrid olunmuş olduqda fərqlər çoxalır, bir çox ikiən morfemlər arxaikləşmiş, siradan çıxmış olur, lakin yenə də həmin dillərin eyni mənşəli olduğunu əks etdirən kifayət qədər leksik, fonetik və qrammatik elementlər qalır. Bəzən qohum dillərin leksik, fonetik və qrammatik nüvəsini təşkil edən vasitələrdir. Bu cür müqayisələr zamanı uyğunluq və oxşarlıq təsadüfi xarakter daşımamalı, almmalara aid olmamalı, sistem təşkil etməli və praformanın müəyyənləşdirilməsinə doğru yönəlməlidir.

Hələ XIX əsrin ortalarından Ural-Altay nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının apardığı müqayisələri, müqayisəyə cəlb etdikləri dillərin dairəsini genişləndirdikləri, Q. Evaldin (1862) (Altay, Hind-Avropa və Hami-sami dillərinin morfoloji quruluşunda uyğunluklar görüb), R.Koldwellin (1875) dravid dillərinin leksik, morfoloji və sözdüzəldiçilik vasitələrini Ural və Altay dillərinin materialları ilə müqayisə edərək, bunları ən yaxın dil hesab etmişdir), A.Trombettinin (nostratik nəzəriyyədə nəzərdə tutulan alti dil ailəsinin arasında leksik müqayisələr aparmış, eyni tipli tədqiqatçılar arasında xüsusi uğurlar qazanmışdır), türkolog M.Kasəenenin (türk və Ural dillərinin qohumluq məsələsini araşdırmış, fonetik və leksik müqayisələr aparmışdır), B. Kollinderin, K. Menqesin və başqalarının bu sahədə araşdırmalar apardığını qeyd edir. Hind-Avropa və sami dillərinin müqayisəsinə dair zəngin ədəbiyyatın yaranmasında Q. Möllerin (1907-1909), onun davamçısı A. Kuminin (1946) əsərlərini daha əhəmiyyətli bilir. Hind Avropa və Altay uyğunluğu Q.Hantsman (1934), Ş.Mladenovu (1937) "maraqlandırdığı" Q. Voqtın bir sıra kartyel-hindavropa uyğunluqlarını "qeyd etməsi" diqqətə çatdırılır və nəticədə iki dil ailəsi arasında aparılan bu cür müqayisələr araşdırmaların daha geniş dil ailələrini birləkdə müqayisəyə "cəlb etmək ideyasını yaratdığı" diqqətə çatdırılır. Müqayisəli-tarixi metod əsasında yaranmış zəngin elmi mənbələrin V.M.Illiç-Svitiça daha əsaslı araşdırmalar aparmağa "imkan verdiyini" yazır. Onun 1966-cı ildə hazırladığı «Opıt sravnenie nostratı-çeskix ozıkov (semitoxamitıs-kiy, kartvelgskiy, indoevropeyskiy, uralgskiy, dravidiyskiy, altayskiy)» adlı kitabını dəqiqləşdirərək, onun qeyd edilən dil ailələrində İqnan 145 əsas etimoloji təhlilinin verdiyi, ulu dilə gələn lexik sözlərin dil ailələrindəki araştırılarını dəqiqləşdirib müqayisələr aparmaq istəyanatında xeyli iş gördüyünü, ciddi fonetik araşdırmaların, dil ailələri arasındakı səs uyğunluqlarını müəyyənləşdirmək əsasında sözlərin eyni mənşəden törədiyini əks etdirən zəngin faktlar topladığını, qeyd edilən altı dil ailəsi üzrə əvəzləkilərin və ondan törəmiş səsə şəkilçilərinin geniş eadvəlini verdiyini, hər bir dil ailələrinə aid elmi ədəbiyyatı diqqətdən keçirdiyini, həmin ailəyə daxil olan dillərin tədqiqi səviyyəsi ilə maraqlandığını qeyd edən tədqiqatçı onun bu əsərini dünya dillərinin bir kökdən olduğunu təsdiq edən "ilk uğurlu ümumiləşdirici əsər" kimi dəyərləndirir. Bununla belə, qüsurlu cəhətlərini də nəzərdən qaçırmır və bildirir ki, heç şübhəsiz, müəllifin tədqiqatlarının qüsurlu cəhətləri də vardır. Əsərdə bəzi sözlərin ulu dilə aid arxetiplori deyil, hər bir dil ailəsinə məxsus mişahidə olunan ilkin forması seçilmişdir. Görünür, haqiqi arxetiplərin müəyyənləşdirilməsi sonraki marhələnin işi olmalıdır. Müəllif dünyanın qədim dillərinə də (sanskrit istisna olmaqla) fikir verməmişdir.

Lakin gələcək araşdırmalar üçün dilin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi üçün "geniş üfüqlər" açmış olduğunu dəyərləndirir. Onun əsəri Çin-Tibet, Malayziya-Polinez, Amerika və bir sıra Afrika dil ailələri istisna olmaqla demək olar ki, Yer üzündə "əsas dil ailələrini əhatə edir". Amerika, cənubi Asiyada və Afrikanın cənub ölkələrində, Avstraliyada və ətraf adalarda yaşayan əhalinin özünəməxsus (həmin ölkələrdə ingilis, fransız, İspan, portuqal dilləri ədəbi dil kimi işlənir) dillərinin olduğunu, buradakı yerli dillərin də öyrənilməsinin "vacibliyini" vurğulayan Q.Kazımov qeyd edir ki, "şübhəsiz, həmin dillər sistemli şəkildə öyrənilməklə müqayisəyə cəlb edilən dillərin ohatə dairəsi daha da genişləndirilə bilər"(2-31).

Nostratik (noster, nostra, nostrum-bizim, bizə məxsusr, indiki, bizim üçün müvafiq, bizə əlverişli olan-Q.K) dilçilik nəzəriyyəsini "bütün fəlsəfi-montiqi gücü ilə mamla vahid ulu dilə doğru aparan yol" kimi qiymətləndirir və ona görə də dünya dillərinin qohumluğu ideyasının tərəfdarlarının və bu sahədə tədqiqatçılarının artdığını deyir. N.D.Andreyevin 1986-cı ildə çap olunan "Ranne-indoevropeyskiy praazık" əsərinin adını çəkir və kitabın tokcə Hind-Avropa dillərini deyil, Ural və Altay dillərі adlandırdığı dilləri də ohatə etməsi açıqlanır. Bu dillər b o r e a l (şimal) yerləşmə əsasında tədqiqata cəlb edilmiş, "Ural ətrafı və Altay sərtinde yaşayan xalqların-tunqus və mancurların dilləri de ohatə olunmuşdur. Yunan, fin, sanskrit, evenk, latin, litva, nanay, eston, Avesta, qot, xanti, oroç, xett, qədim alman, nehid, qədim slavyan, ulç, oroq, Veda, udagir, ermənı və s. dillərdən gətirilən faktlar göstərir ki, müəllifin müqayisə dairəsi Hind-Avropa dilləri ilə məhdudlaşmamışdır. Bu dillərin bir qismi Tunqus-Mancur dil ailəsinə (nanay, evenk, ulç, oroç, nehid və s.) aiddir. Müəllifin tadqiqatı, müqayisə, uyğunluşdırma üsulu da dilçi alim qüvvət kasb edir. Müəllifin 203 kök sözün etimoloji müqayisəsi əsasında goldıyı qanaətə ("Mövcudluğunun başlanğıc mərhələsində erkən Hind-Avropa (EHA) ulu dili boreal ulu dil (BUD) daxilində müstəqil qol kimi ayrılaraq, uzun müddət boreal ulu dil tipologiyasından aldığı irsi tam şəkildə saxlamışdır") diqqəti yönəldir.

A.S.Melniçukun ("Dünya dillərinin ümumi qohumluğu haqqında" moqalesinde) "buşmenlərin və hottentotların dillərindan başqa", dünyadakı bütün dil ailələrinin bir kökdən, bir ulu dildən törəmiş olduğunu "daha əsaslı şəkildə, orijinal bir üsluda" subuta çalışdığını göstərir: "Müəllif düzgün qeyd edir ki, kənkret bir dil ailəsi daxilinde şərti işarələrin uyğunluğu prinsipinə əsaslanan komparativistika ulu dilin quruluşunun tarixəqədərki dərinliklərinə enməyə çəpər çəkir, belə bir metodoloji əsasla işləmək ulu dilin parçalanması, müxtəlif dillərə ayrılması dövrünə aid hadisələrin hərpasına imkan deyildir. Bu cəhətdən müəllif praformaların müəyyənləşdirilməsində vokalizmin mürəkkəb sistemının rekonstruksiyasınan imtina edən N.D.Andreyevin işini lik iş kimi qiymətləndirir.

Q. Kazımov göstərir ki, dil ailələrinin ümumi və genetik qohumluğu problemində dilemma kimi qarşıya duran əsas məsələ "dillərin poliqenez və ya monogenez olması"dır. Alim mübahisənin arqumentləri materiallarla yanaşı, dil ailələrinin qohumluğunu İsbat edən faktların tadqiqi, aşkara çıxarılması yolu ilə de hell olunu bilecuyi qanaətindedir.

A.S.Melniçuk dünya dillərini mənşəcə aydınlaşdırmağın yeni üsulunu "müəyyənləşdirmiş", "konkret bir nümunə əsasında fikrini isbata çalışmış"dır, onun bu üsulu da "tarixi-müqayisəli analiz prosesinde hami tərəfindən qəbul edilmiş fonetik qanunlara əsaslanır, prinsipin əsasında söz kökündə artikulyasiya bazasına göre yaxın olan samitlər durur": "Kamparativistlər forqli samitlərlə düzələn söz köklərini oksərən müqayisə üçün yaxın qoymamışlar. A.S.Melniçukun fikrinca, artikulyasiya bazasına göre eyni və yaxın olan samitlər əslində genetik cəhətdən eyni olan, lakin fonetik cəhətdən fərqlənən kökün variantıdırları yardan sələrdir". Bütün dil ailələrinde samitlər başlıca olaraq iki qrupa (dilönü, dodaq və dilarxası, larinqal) ayrılır. A.S.Melniçukun yeni usuluna əsasən, etimoloji araşdırmalar prosesinde tək-tək samitlər müqayisə edilməmişdi, müqayisədə artikulyasiya bazasına göre yaxın olan bütün samitlər nəzərdə tutulmalıdır. Yalnız bu yolla etimoloji cəhətdən vahid kökün neçə şaxələndiyini müəyyənləşdirmək olar. Bu o demokdir ki, bir dil ailəsinda söz kökündə bu və ya digər dilarxası və ya larinqal samit başqa dil ailələrində bir və ya bir neçə dilarxası, larinqal samit kimi çıxış edir: Dişi-dişi, Si-korlamaq, sindırmaq (alt.), Tuska-aşrı, ozab (fin), Şevyarıq (türkco), Çiçix-dəlmək, deşmək (monq.). Toin-dostə (havongdo) (komi) (böyük hərflər söz kökünün ikinci samiti, yani qalığıdır).

2. Ket, kes tipli sanlı kök variantları; mos: Hind-Avropa: KATuh-iti (qod.hind), Ural-Altay: KES-kəsmək (tat.); Hami-sami; KATaba-yazmaq (orəb);

3. İnfiksli (kert, kers) kök variantları; mos: H-A.: KRTih-xorcor (qod.hind), U-A: KELTe-gödok (qırğ.), H-S.: KARSun-bölünmə, xırdalanma (orəb) (infiks sonor samitlərdən ibarətdir; kökdan sonraki kiçik hərfler sonraki dəyişmələrə bağlıdır);

4. Samitlərin oksinə düzülüşü ilə (metateza) saitli (tek, sek) kök variantları; mos.: H-A.: DAHati-yanır (qod.hind), U-A.: TAGdağ (şor), TEG-daymok (özb.), TAKe-dağ (yapon); H-S.: DAKarun-iti (orəb);

6. Samitlərin oksinə düzülüşü ilə infiksli (terk, senk) kök variantları; mos: H-A.: FALX-oraq, çin (lat); U-A.: CALĞı-oraq, koronti (alt.), TAMQa-möhür (monq.); H-S.: TARKun-terk etmək" (2-36).

Q.Kazımov bildirir ki, "A.S.Melniçukun bu üsulu dünya dillərinin bir kökdən, bir ulu dildən yaranması fikrini daha inandırcı şəkildə oyaniləşdirir. Müəllifin vahid dilin qohum dillərə parçalanması və qohum protodillərin inkişaf yolu, bu inkişaf prosesinde söz köklərində baş verən dəyişikliklər, kökün samit əsası barədə təsəvvürləri aydın və inandırcıdır". Onun nəzəriyyəsinin ulu dilin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaratdığını deyən tədqiqatçı bu fikirdədir ki, ona görə do onun nəzəriyyəsi dərinləşdirilmə yollarını da fakt olan konkret izahı ilə oyanləşdirilməlidir".

Hər bir mədəni xalqın öz dilinin müəsir vəziyyətini və tarixi inkişaf yolunu öyrənmakdə olduğu, bir sıra görkəmli alimlərin "böyük ümumiləşdirmələr apararaq dil ailələrini və ailələrarası münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi sahəsinde" əhəmiyyətli işlər görməsi, iki əsrlik tadqiqat nəticəsinde bəşəriyyətin "xeyli tacrübə" toplaması, lakin bunların "hələlik İşin başlanğıcı" sayılı bilməyi, dilçilik elminin ulu dilin kifayət qədər aydın təsəvvür edilməsi üçün "hələ böyük zəhmətə" qatlaşmalı olduğu, aparılan tədqiqə bə tadqiqatlar metodları, bu sahədə alimlərin əməyi "araşdırmanın gələcəyinə böyük ümidlər" doğurduğunu vurğulayan Q.Kazımov dünya dillərinin mənşəcə sayısız söz köklərinde ulu dilin söz köklərini görür və illərdən bəri topladığı nümunələrdən bir neçəsini şərh edir.

(Davamı 12-ci səhifədə)

ANA QAYNAQ-ULU KÖK
(ÜSLUBİ PARALELLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ)

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

Oxucu kütləsi üçün maraq doğura bilecəyini nəzərə alıb onlardan birini tədqim edirik:

1.*gi-getmək, gəlmək, qaçmaq, yerimək, hərəkət etmək, yüyürmək, yortmaq və s.

Bu söz (*gi) ulu dilin parçalanması ərəfəsinde bütün canlı və cansız varlıqların müxtəlif nəv hərəkətini bildirmiş, "bütün protodillərə keçmiş, dil ailələrinə yayılmışdır"- deyən tədqiqatçı Alt: türk, Azərbaycan (gəl, get, gəz, gir, qaç, qov, qayıt, köç, keç, yeri, yeriş, yüyür, yort, yır və s.) dilində) bu sözlərin müxtəlif mənalar ifadə etso da, "bu sözün ge-t eyni kökdən" bilir; "ge-l sözündə -l qayıdış, ge-t sözündə -t icbari -mecburi uzaqlaşdırmaq əlamətidir; ga-yıt sözü do sözlində gəl sözü ilə forqli qalarda sinonimdir; ga-ç, kö-ç sözlərində -ç şəkilçisi dildə bozon qayıdış nəv anlayışını ifadə edon -ş (buz-üş-mək, yığ-ış-maq və s.) şəkilçisidir; sonraki sözlərdə g sosi y sosinə keçmişdir (kir>yer sözündə olduğu kimi)".

Sözün eyni dərəcədə başqa türk dillərinde geniş yayıldığı bildirilir: "türkco kaç, tuvin kaş, qədim uyğur və qıpçaq dillərinde: kaç, qmıq, kaç-"qaçmaq". Söz şamer dilinde gi (yumşaq g sası) şəklinde tələffüz olunmuşdur. G samiti sonraki inkişaf prosesinde arxa sıra q, dilortası g, k samitlərinə, dilortası g samitindən y samitinə keçmişdir".

Daimi və zəruri anlayışların ifadə vasitəsi olduğundan ulu dilin bu sözünü müxtəlif dil ailələri spesifik fonetik forqlərlə yaşatmaqdadır:

Ural: kuaca-qaçmaq (saam), gujult-yavaş getmək (udmurt). (Qeyd edim ki, Azərbaycanın şimal bölgəsinde yavaş-yavaş axan çaylara gujltıynan axan çay deyilir. Burada gujlti sözü diqqətimizi çəkdi.

Qafqaz: kel-getmək (kartvel), go-nkalgetmək (tam);

Dravid: kata-keçmək (tamil), kata-keçmək (malaylam), kat -yenidən keçmək (malto).

H.-A.: türk dillərinə çox yaxın olan rus dilinde uXOd-getmə, çıxma, v.XOdig-çıxmaq, vXOd-girş, XOdig-yerimək, yürümək və s. ing. Go-getmək, Come (cam)-gəlmək, sans. gaççhan-hərəkət edərək, ga-ççhantegedir; lat. perCUrro, CUrri, Cursum-qaçmaq, tolosmok (c=k)".

Ulu dildon gelon sözün çoxmənalılığının şumer dilinde do izlərini göron tədqiqatçı "e.ə. IV minilliyə aid şumer ideoqramlarına ayaq şəkli "getmək", "gedir", "gelir", "qayıdır" mənalarını ifadə edir. E. ə III minilliyin əvvəlinə aid şumer sillaboqramlarında da gin, gi sözləri "qayıtmaq", "getmək", golmək"; "gedi" mənalarındadır. E. ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəlino aid bayan (urartu) yazılarında: ka-iroli getmək, agauri-aparmaq, getmək, agu-aparmaq, getmək, kuluarşi-qaçmaq, kulu-tırk etmək mənalarındadır".

Misralardan göründüyü kimi, sözün izəmorfizmi dilortası və ya yaxın arxa sıra samitlərinin əvəzlonmosi ilə özə çıxır:*gi, ga, *ge, go, go, gu, xo, ka, ke, ku, co, ça, ye, yı, yo, y*(g=q;c=k).

Dünya dillərinin vahid kök üzərinda yarandığını nəzərə almayan alimlərin yanlış mülahizələrina diqqəti yönəldən Q.Kazımov bütün dünya dillərinda işlənən Ə R sözünün türk dillərindən yayılmış olduğunu güman etdiklərini yazır. Apardığı araşdırmalar, gətirdiyi sitatlar, misallar, elmi araşdırmaların goldiyi nəticələrə əsasınan Q.Kazımov haqlıdır ki, "müqayisəli-tarixi metod əsasında aralarına möhkəm sərhəd qoyulmuş dil ailələri və ümumən Yer üzərinda mövcud olan bütün dillər bir mənşədəndir, bir ulu dilin törəmələri, bir gövdənin budaqları, yarpaqlarıdır-doğrama Yer kürəsinin bütün xalqları, bütün dinləri kimi, dilləri do bir kökdəndir".

Dilin inkişafında böyük mərhələ olan protodillərin parçalanması mərhələsi miladdan əvvəl XII minilliydan başladığı və XII-VI minilliklər arası dil ailələrinin tədəkkül dövrü hesab olunduğu məlumdur.

E.ə VI minilliyə qədər dövr haqqında məlumatı arxeoloji qazıntılar zamanı alda olan faktlar verir. Mezolit dövründə (XII-VIII minilliklər) insanın əmək fəaliyyəti, dünyagörüşü formalaşıb, ətraf aləmə münasibətdə dəyişikliklər əmələ gəlib və bu "onun təfəkkür və nitq inkişafına səbəb olur".

Q. Kazımov tarixi faktlara nəzər salır: "Artıq ibtidai tarixin sonunda on iri dil ailələri, başqa sözlə, qrammatik quruluşuna və əsas lüğət fondana göre yaxın olan dil ailələri mövcud idi: Hind-Avropa (müasir slavyan, baltik, german, kelt, roman, İran, hind, ermənı, yunan və b. dillər), sami-hami dilləri (qədim Misir, sami-akkad) (babil, assur), Finikiya, qədim yevrey, orob, hoboş (amxar) və b. dillər), bəzi da şumer və xurrit. Altay (türk, monqol və b. dillər), Çin-Tibet (Çin xalqlarının dillərı, Tibet, Vyetnam, Birma), Ural (finuqor-samodiy dilləri) və s. (5-35-36).

Bu dövrü tədqiqatçı müasir türk dilləri üçün pratürkün "parçalanması" dövrü bilir. Onun parçalanmasının Ön Asiya hüdudları ilə bağlı olduğunu söyləyir. Azərbaycan tarixinə diqqəti çəkir. Prof. Y.B.Yusifov yazır: "Çox güman ki, pratürk dil birliyinin parçalanması e.ə. VIII-VII minilliklərdə baş vermiş və bu dövrdə Hind-Avropa dili ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu etnoşların arasında qərbdən İraqlı leksik mənimsəmələr pröotürkinin ilk vətəni Ön Asiyada baş vermişdir".

Q.Kazımov bildirir ki, "müəllif Hind-Avropa dili ilə ünsiyyəti ona göre nazara çəndirir ki, belə tam yetkinləşmemiş bu dil ailələrinin praformalarında leksik mövzilərdə aydın seçilir. Lakin bunlar bu iki dilin Ön Asiyada kontraktı ilə deyil, eyni kökdən-vahid ulu dildən ayrılmaları ilə bağlı olmuşdur. Cənubi Azərbaycan ərazilori pratürkün vətəni olmaqla, onun parçalanma sahəsi kimi mərkəzi mövqe tuturdu" (2-55). Pratürkün yarımma ərazisi və parçalanması ilə bağlı araşdırmalara diqqət yönəldir. Bu məsələnə mürəkkəbləşdirən Altay nəzəriyyəsini şada salır. Hemin nəzəriyyəyə göre tunqus, mancur, monqol və türklər Altay ərazisinde yaşayan ohalidən tərəfdi olunmuş və genalogi cəhətdən qohum dillərdir". Altaysinas N.N.Popropp "Altay dillərinin müqayisəli qrammatikası" əsərinde yazır: "bu kitabın müəllifinin şübhəsi yoxdur ki, monqol, türk və mancurtunqus dil ailələri arasında sovti ve morfoloji uyğunluqlar no tasadüfüney, no da alınmalara əsaslanır, əksinə, qədim qohumluğa şahadət edir". Altay dil ailəsinden pratürk qrupu daha ovvel (N.N.Propp), tunqus-monqol-mancur dilləri xeyli sonralar tecrid olunmuşdur. Türk, monqol, tunqus-mancur dillərini tecridolunma tarixi ilə bağlı V.L.Kotviçin maraqlı mülahizələrini diqqətə çatdırır: "Bütün göstərilən hallarda əlumni Altay dili məsələsi ki, guya müxtəlif dil ailələrinə ayrılmışdır, şübhə altındadır. Hər halda bu ümumi dilin mövcudluğunu miladdan qabaq birinci minilliyin ovvelinden gec olmayaraq çox uzaq keçmişə aid etmək lazım gelərdi. Hun dövründe (e.ə. III-II yüzilliklərdən başlayaraq) artıq xüsusiləşmə olmalı, monqol və tunqus dilləri farqli lüğət tərkibi və morfoqrafiyalar mövcud idi, birbiri ilə yalnız tipoloji cəhətdən, başqa sözlə, daha çox sintaktik baxımdan yaxın idi". Q. Kazımov "miqrasiyaların e.ə. VIII-I minilliklərdə sürətlənməyini nəzərə almamağa V.L.Kotviçin nəticələrinin doğruluğuna şübhə etmemək olar"- deyir. Altay nəzəriyyəsini müəyyən şərtlə düzgün hesab edən tədqiqatçı "bir halda ki, tunqus, mancur, monqol dilləri do türk dilləri arasında, məsələn, deyək ki, türk dillərі ilə Hind-Avropa dilləri arasında olan yaxınlıqdan daha çox genetik yaxınlıq vardır, onda, deməli, bu dillər bir protodilden tecrid olunmuşlar. Lakin, bu, pratürkün ilkin vətəninin Ön Asiya olduğunu inkar edə bilmir". E.ə 12-ci minilliklərdə "sami tayfalarından, hindavropalılardan və başqalarından tecridolunma prosesi başa çatdırılıb, olan pratürk" başqa yerlərə miqrasiya etməyə başlarkən bir qismi anayurdda qalmış, bir qismi ətəkçilik, maldarlıqla bağlı otlaq ərazilər so-nmayı "axtarmaq, sorağa yayılmış Yapon, Çin sakinlərinə qədər getmiş olduğunu yazır: "Şumerlər hem türk olnaq etibarı ilə, hem do Azərbaycan tayfaları ilə yaxın qohumluğa, varislik əlaqələrinə göre daim bizi özünə çəkir. Yalnız şumerlərin sayəsinde biz öz tariximizin dərinliklərinə enə bilirik".

Tədqiqatçı şumerlər, onların moskunlaşdığı və yayıldığı ərazilər haqqında apardığı araşdırmaları bizə təqdim edir. İkiçayarası ərazilər ən qədim insan moskunları, insan sivilizasiyasının mərkəzi sayılır. S. Lloyd, Q.Çayld öz araşdırmalarında bu yerlərdə tapılanların çox qədimdən moskun olduğunu, qonşu dövlətlərin do "hosad apardığı" mədəniyyəti yaratdığı-larını yazırlar. "Turanlılar taxmınon on-on iki min il bundan qabaq şəfalı Docla-Fərat çayları böyüksəndə moskon salıb, otraflarında yaşayan sayısız-hesabsız vahşi tayfaların bəyənıli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının yaharın adlıdır. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı. Bu işiq ehtiyacı daxildən gəlirdi. Ve çox çəmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpağı bəzi guşəsinde "işıq adaları" şölələndi".

Kalat-Carmoda (indiki Kerkük yaxınlığında), VII-VI minilliklərə aid insan maskonı. VI minilliyə aid Doclo çayının orta axarında müəyyən edilmiş Samarra mədəniyyəti, bu mədəniyyətin İkiçayarasının mədəni-iqtisadi inkişafının temeli sayıldığı xatırladılır. Samara sakinləri şumerəqədəri etnos olub "protodeclo" yaxud "banan" dillinde danışırlarmış.

Mərkəzi və cənubi İkiçayarasının ilk sakinlərinin şumerlər olmadığı (I.T.Kaneva), şumer mətnlərinde olan tiponimlərə asasən burada şumerlərdən əvvəl (bolkı ela şumerlərə birlikdə) "protoforat" və "protodeclo" adlandırılan iki dil İaşı haqqında fikir yürütməyin mümkünlüyünü söyləyir: "Protoforal leksik İayı son dərəcə ümidsiz bərpa olunduğu halda, protodeclo aydın təsəvvür olunur". Ubeyd kəndi yaxınlığında e.ə. V minilliyin sonu, IV minilliyə aid Ubeyd mədəniyyəti, bunlardan cənubda qurumuş bataqlıq ərazisindeki "Hacı Moheminəd" adı ile tanınan mədəniyyət abidələrinin aşkar edildiyi, Ubeyd mədəniyyətinin iki min il əvvələ aid olub, bu iki mədəniyyətin sakinlərinin Şumerin ilk akınçıları olduğu, bu mədəniyyəti yaradanların protoşumerlər adlandırılдığını, Ubeydin sakinlərinin tədricən şimala doğru yayıldığı, e.ə. IV minilliyin ikinci yarısın Uruk mədəniyyəti temsil etdiyini, bu sahədə apartan tahlil ve tadqıqatları bir do alim kimi özü gözden keçirən Q. Kazımov şumer adına "şu-me-ru-a" ilk dəfə Rımuşun dövründe (e.ə.XXIII əsr) tasadüf edildiyini (I.T.Kaneva), Assur hökmdarı zamanında şumer sözünün mixi yazılarda işlənildiyinin do qeyd edildiyini bildirir. Y.B. Yusifov yazır ki, qədim yazılı mənbələrdə "şumer" etnik adı işlədilməmişdir. Cənubi İkiçayarasının ohalisi mixi yazılarda "Şumer (ölkəsinin) xalqı" adını daşıyırdı. ohalıyə isə hem kengir, hem do qarabaşlar (şumerco sang-igig, akkadca salmat kakkadi) adı verilmişdi".

Q.Kazımov İ.M.Dyakonovun İşlətdiyi terminlərə eyni olan buradakı terminlərdə "bozi forqlar var"-deyir, "bunlar müxtəlif oxunuşdan, müxtəlif ədəbiyyatdan gelən forqlardır. Sağ-giga sözü aydınlıdır: sağ-şumer dilinda "baş" demokdir, giga sözü isə "qara" sözünü mühafizə edir-hərfən "başqara"-qarabaşlar ta mənasındır".

Y.Yusifovun dedıyi kengir sözünün izahına I.M.Dyakonovda rast gelir: "I.M.Dyakonov göstərir ki, Ş u m e r sözü mixi yazılarda KI.EN.GI işarəsi ilə yazılır."Belə bir fikir yayılmışdır ki, bu sözü fonetik cəhətdən *Kegir(i) şəklinde oxunmaq lazımdır, çünki Ş U M E R sözünün dialekt formasından prototipdir. Lakin k-g dialekt keçidinin kifayət qədər inandırcı dəlil yoxdur, ona göre do KI.EN.GI yazılış formasını Ş u m e r oxunuşu ilə tərkibi ideoqram kimi düşünmek daha yaxşı olar" (I.M.Dyakonov). Burada aydın olur ki, Kiengi (ve başqa variantlardakı K e g i r, K e n g i r) "Şumer" demokdir". Ki-en-gi sözünün etimologiyasına nazər salır, Romer bu sözü ki-gi şəklinde "knyaz yeri", "knyaz torpağı" kimi izah edir. Q.Kazımov isə "fikrimizcə, KI.EN.GI-ilkin mənasına göre "allahın geldiyi torpaq" demokdir: ki-"torpaq", En(An)-sumerlərin allah adı, gi-"gelmək" sözüdür... şumerlərin yaydığı Qimali Mesopotamiya ərazisindeki mixi akkadlar S u b e r adlandırınış. Bir aşlabatan mülahizəyə göre, S u b e r (Ş u m e r) -sub ve yer sözlərindon olub, "sulu-yer" mənasındadır. Sonralar göröcəyik ki, böyük İlan imperiyasının təsiri ile VI əsrde Azərbaycana gelen ve türk tayfaları arasında böyük İoallıq göstərdiyi S a v a r t a b S u b e r lar-şumerlərdir"(2-62).

(Davamı var)